

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 75 Yıl: 2020 & Volume: 13 Issue: 75 Year: 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

HERBERT MARCUSE'NİN POLİTİK DÜŞÜNCE VE ÖZGÜRLEŞME KURAMI *HERBERT MARCUSE'S POLITICAL APPROACH AND THE CONCEPT OF LIBERATION*

Ömür AYDIN*
Bulut GÜRPINAR**

Öz

20. yüzyılın başlarından itibaren modernliğin sonuçları, dinamikleri ve etkileri konusunda aydınların geliştirdiği sorgulamalar artmıştır. Özellikle modernliğe eleştirel yaklaşım geliştiren Max Weber'den Herbert Marcuse'ye birçok düşünür liberal teorilerin modern kaosu ve ürettiği bunalımı anlama konusunda yetersiz kaldığını düşünmüştür. Frankfurt Okulu, bu eleştirilerin merkezine Batı sistemini koyarak derinlere nüfuz eden egemenlik biçimlerini tartışmaya açarken; Marcuse, ileri kapitalist toplumlarda klasik totaliter yöntem olan baskı ve zorun yerine, teknoloji ve tüketim merkezli manipölasyonlar üzerinden kitlelerin ihtiyaçlarının, arzularının ve beklentilerinin şekillenmekte olduğunu savunarak bu egemenlik biçimini insan doğası ile derinleştirmiştir. Bu çalışma Frankfurt Okulu'ndan yola çıkarak Marcuse'nin düşünüşünden "politik" olanını anlamaya, ileri endüstriyel toplumun açmazlarını sergilemeye, doğa, özgürlük ve devrim anlayışlarını tartışmaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Herbert Marcuse, İleri Endüstriyel Toplum, Eleştirel Düşünce, Özgürleşme.

Abstract

Since the beginning of the 20th century, the inquiries developed by the intellectuals about the consequences, dynamics and effects of modernity have increased. Many thinkers, especially from Max Weber to Herbert Marcuse, who developed a critical approach to modernity, thought that liberal theories were inadequate in understanding the modern chaos and the crisis it produced. While Frankfurt School puts the Western system at the center of these criticisms to discuss the deeply penetrating forms of domination, Marcuse argued that the needs, desires and expectations of the masses are being shaped through technology and consumption-centered manipulations instead of the classical totalitarian method of oppression and coercion in advanced capitalist societies. deepened. Based on the Frankfurt School, this study tried to understand the "political" of Marcuse's thinking, to exhibit the dilemmas of the advanced industrial society, to discuss the conceptions of nature, freedom and revolution.

Keywords: Herbert Marcuse, Advanced Industrial Society, Critical Thinking, Liberation.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, ORCID: 0000-0002-9144-3549, omur.aydin@istanbul.edu.tr

** Doç. Dr, Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, ORCID: 0000-0003-3363-0853, bulutgurpinar@gmail.com

1. Giriş

“Felsefenin dünyayı yalnız yorumlamakla yetindiği ve gerçeklik karşısında boyun eğerek kendi kendini sakatladığı yargısı, bugün, dünyayı dönüştürme çabasının yenik düştüğü bir dönemde, ancak yeni bir teslimiyetçiliği anlamına gelir” sözüyle Adorno (1973, 3), 1830’ların sol Hegelcileri’nin “felsefeyi gerçekleştirme” çağrılarını bir gönderme yaparken Frankfurt Okulu’nun yazgısını da özetler, Horkheimer’in ifadesiyle (1994, 7) *dünyayı değiştirme çabaları yenik düştü, şimdi bir kez daha anlamak gerekiyor onu...*

Felix Weil adlı öğrencinin hazırladığı tezle başlayan hareket, seminerler dizisi biçiminde devam eder, Weil’in sözleriyle amaç “Marxizm içindeki çeşitli akımlara bir tartışma imkânı vererek ‘doğru’ ya da ‘saf’ bir marksizme ulaşmaktır” (Martin, 1973, 5). Bu seminerler daha sonra Frankfurt Üniversitesi’ne bağlı yarı-özerk bir araştırma kurumunun ilk çekirdeğini oluşturur. Ekonomik temelden kurumsal ve düşünsel üst yapıya kadar bütünsellik içinde toplumsal yaşamın bilgisi ve kavranması için ilgi odağı tarihsel materyalist nitelikler taşıyan çalışmalara parti politikasına ilişkin düşüncelerden bağımsız olarak yön vermeyi amaçlayan¹ Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü 1924 Haziranı’nda çalışmalarına başlar (Slater, 1989, 15-16). Genel olarak neo-marxist sosyal teori, sosyal araştırma ve felsefe alanında Marxistleri ve/veya kapitalizm eleştirmenlerini bir araya getiren okul, özellikle I. Dünya Savaşı’nın ardından Batı Avrupa’da işçi sınıfı temelli devrimlerin düşüşü ve Nazizmin yükselişi gibi konulara odaklanır. Herbert Marcuse de, Max Horkheimer ve Theodor Adorno ile birlikte Frankfurt Okulu’nun en önemli teorisyenlerinden biridir.

Horkheimer, Kant ile başlayan toplumsal felsefe serüvenini devam ettirme çabası ile hem kapitalizme hem de Sovyet sosyalizmine karşı toplumsal gelişme için alternatif yol olanağını canlı tutma arayışında yeni bir kadro oluşturur. En etkili olanlarından biri, Heidegger’in eski asistanı, felsefeci Herbert Marcuse’dır. Frankfurt Okulu ya da “Eleştirel Teori” olarak bilinen düşünceler toplama, bu kadronun, en çok da Horkheimer, Adorno ve Marcuse’nin ürünüdür (Koçak, 1994, 11).

Kapitalist toplum eleştirisinin (özellikle *Eros ve Uygarlık* ile *Tek Boyutlu İnsan* eserlerinde görülen) yanı sıra Batı Berlin, Columbia ve Sorbonne’daki öğrenci protestolarındaki konuşmaları ile 1960’lardaki gençlik hareketine yönelik olarak Marcuse, “yeni solun düşünürü” ve (her ne kadar kendi kabulü dışında da olsa) atası sayılır. Daha 1930’larda bile Horkheimer ile farklılıkları bulunduğunu Enstitü’nün çalışma ve yayınlarının hem aşırı psikolojik hem yeterli ekonomik ve siyasi boyuttan yoksun olduğunu kaydeden Marcuse (1972, 130), kendi özgün çalışmalarında da psikolojik boyutu ağırlıklı olarak kullanır. Marx’a ek olarak, Weber, Kant gibi düşünürlerden de ilham alan Okul’a Freud payandasını ekleyen Herbert Marcuse, bu katkının yanı sıra, Marxist düşünüşün altındaki Hegelyen yönü vurgulayışı ile de Frankfurt düşünürleri arasında ön plana çıkar. Benzer şekilde, “doğa” Frankfurt Okulu’nun bütün üyelerince ana tema olarak paylaşılsa da Marcuse tarafından özel bir önemle ele alınır, doğa ve toplum onun eserlerinde daha keskin, daha öze ilişkin bir konum kazanır.

Marcuse, denizci olarak katıldığı I. Dünya Savaşı sırasında Sosyal Demokrasi’nin en sol (Enternasyonalist Sosyalistler) hizbine üye olur, 1918 devrimi sırasında asker konseyine seçilir, Sosyal Demokrasi’nin karşı devrimi desteklemesi üzerine politikadan uzaklaşır. Bundan sonra, klasik Marxizmin politik ülkülerine bağlı olduğu halde bu yolda savaş veren bütün etkin toplumsal güçlerden uzak duran Marcuse,² Hegel, Freud ve Marxist kavramların izinde köktenci görüşlerin, eylemli muhalefetin ve etkin direnişin savunucusu olarak Batı toplumlarının baskıcı niteliğini ön plana taşıması ile dönemin bir simgesi haline dönüşür.

1933’te Hitler, “devlete düşman eğilimler beslediği” gerekçesiyle Enstitü’yü kapatır (Koçak, 1994, 12), böylelikle özellikle 1935’ten itibaren Frankfurtçular ABD’ye geçerler ki asıl bundan sonra kurumlaşmanın gerçekleştiği varsayılır. Kaldı ki, Habermas’ın deyişiyle (1980, 2), eğer bir Frankfurt Okulu varsa ne Nazi döneminden önce ne de sonra, Frankfurt’ta değil, 1930’larda New York’ta yer almıştır.

1940’lardan itibaren ABD’nin savaşa girmesi ve radikal girişimlerin kısıtlanması ile dağılan Frankfurtçulara paralel Marcuse de Dışişleri Bakanlığı’nın Almanya istihbarat dairesinde çalışmaya başlar ki bu ilerde onu ‘CIA ajanı’ suçlamaları ile karşı karşıya bırakır (Der Spiegel, 1969,38). 1950’lerde Batı Alman

¹ 1922 Eylülü’nde kurumun başlıca mimarlarından Felix Weil’in Frankfurt Üniversitesi Rektörü’ne hitaben kaleme aldığı “Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün Oluşturulmasına İlişkin Memorandum” sonradan “Frankfurt Okulu” olarak ünlenecek olan kurumun eğilimlerini ortaya koymaktadır.

² I. Dünya Savaşı’nın ardından kısa bir süre Alman Sosyal Demokrat Partisi üyeliği yapsa da Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht ölümünün ardından ayrılmıştır (Farr, 2020).

hükümetinin çağrısı ile Horkheimer, Pollock, Adorno geri dönerek Enstitü'yü yeniden kursalar da Marcuse, Neumann, Kirchheimer ABD'de kalırlar. 1960'lardaki öğrenci hareketi ile Enstitü'nün tozlu raflarında kalan yapıtlar yeniden gün ışığına çıkar, hareketten gelen gençlerin Enstitüye katılımı ile tekrar bir canlanma yaşanırken, Marcuse, ABD'de Yeni Sol'un temsilcisi haline gelir.

Bu makalede amaç, Herbert Marcuse'nin çalışmalarından hareketle politikaya ve politik olana bakışını ortaya koymaktır. Bunun için Marcuse'nin gözüyle "insan", "doğa" ve insan-doğa ilişkisi, insan doğası anlamında insan psikolojisi hakkındaki söylemlerinden yola çıkılacak, bireyden topluma geçişle ileri endüstriyel toplumunun ideolojisi ve Marcuse'nin ideal toplum tasarımı sunularak onun politik yaklaşımı ve özgürlük üzerine düşünceleri incelenecektir.

2. Marcuse'nin Hegel-Freud ve Marx Sentezi

*"Demokratik bir ortamda konfor,
etkililik ve özgürlük yokluğu...
İşte ileri sanayi uygarlığını niteleyen,
teknik ilerlemeye tanıklık eden şey." (Marcuse, 1975, 15)*

Altbaşlığı **Hegel ve Toplumsal Teorinin Doğuşu** olan Mantık ve Devrim adlı kitabında Marcuse, Hegel'in düşüncesinin bütün gelişmesini her evresiyle Marx'ın eserinin hazırlanışı ve ön koşulu olarak değerlendiren ilk Marxist çabayı sergiler. Anderson' göre (1982, 98), Marcuse'nin bu Hegel görüşüne bağlılığı hiçbir zaman sarsılmaz. Hegel'in yanı sıra kuramına, "baskı", "yüceltme", "gerçeklik ilkesi", "edim ilkesi", "eros" ve "thanatos" (haz ilkesiyle onun öbür yüzü olan acının sona ermesi ilkesini Freud "Thanatos" olarak adlandırır) gibi Freudyen yönleri ekler. Özellikle Eros ve Uygurluk kitabı açıkça "Freud'a felsefi yönden eğilen bir inceleme" olarak tanımlanabilir.

Hegel, her şeyin bir başka şeye dönüşme sürecinde olduğunu savlamıştı. Öyleyse herhangi bir şey iki boyuta sahipti; verili anda ne olduğu (bu onun olumlu yönüydü) ve ne olacağı (ki bu da onun olumsuz yönüydü). Tek boyutlu düşünme ise yalnızca ne olduğunu görür, ne olabileceğini ya da ne olması gerektiğini değil. Marcuse, Freudyen anlayışa uygun olarak bu "tek boyutlu insan"ın çalışan sınıfın beynini yıkamak üzere kasıtlı olarak yönetici sınıfın kullanımı için yaratıldığını savlar.

Gizli bir totalitarizmden kaynaklanan bastırılma sonucu, her günü yalnızca tüketme adına yaşayan modern zaman bireyini anlatır Marcuse. Bir anlamda Beckett'in anti-kahramanlarının yaşamına benzer, her günü aynı yaşayanların dünyası ve bunu olumlayan sistem. Sistem, bu tek boyutlu insanları yaratıp koruyarak kendi devamlılığını sağlar, çünkü düzenin manipülasyonu ile kâr/zarar maliyeti yaparak kazanımlarını üstün tutan birey, karşı çıkmayı aklından bile geçirmez, hatta daha da ileri giderek kendi kurtuluşunu sistemin devamında bulur. Hayat, iş ile aynı anlamı taşıdığından iş kaybetme ya da toplum dışına itilme kâbusunda birey boyun eğmekten başka çıkar yol bulamaz. Böylelikle sisteme entegre olurken, aşırı tüketim mekanizmasının taleplerini yerine getirmekle yükümlü kılınır. Önü alınamaz yabancılığa³ sistem tarafından desteklenir ve Marcuse'nin "hasta toplum" olarak tanımladığı düzen kişisel talepleri ve bunları besleyecek entelektüel kaynak ve hammaddelere erişime de set çeker. Tek boyutlu insanın tek boyutlu sistemi, Marcuse'nin paletinde temel olarak bu şekilde resmedilmiştir.

Marx'ı izleyerek tarihi, felsefe ve topluma yaklaşımının merkezine yerleştiren Marcuse'nin, önceki marxistlerden farklı olarak getirdiği açılımlar dikkat çekicidir. Örneğin, çileci ve püriten bir bakış açısını sürdüren devrimcilere karşı kişisel doyumunu ön plana çıkarmış, özgürlüğün basitçe üretici güçler ve üretim ilişkilerindeki değişimi izleyeceği yolunda tartışmalar yapanlara karşı bireysel özgürleşmeyi savunmuştur. Teknolojik biçimlerin gelişiminin hızlandırılması yanlılarına karşı insanlık ve doğa arasında var olan ilişkilere yönelik radikal alternatifleri savunması da Marcuse'yi farklı kılan noktalardan biridir. Bottomore'a göre (1993, 237), "bütün bunlar geleneksel Marxist doktrinlerden belirgin bir ayrılma oluşturmaktadır".

Frankfurt Okulu'nun diğer düşünürlerinden farklı olarak, Marcuse, klasik marxizmle daha yakından ilgilenir, marxizmi sürekli olarak inceleyerek yeniden kurmak üzerine yoğunlaşır. Genel bir emek ve yabancılığa kuramı bütün çalışmalarına temel oluşturur. Emek ve yabancılığa kuramını Freud'un çalışmalarıyla bütünleştirmesi, Marcuse'nin düşüncesinin farklılığını ortaya koymaktadır. Marcuse'nin

³ Yabancılığa biçimleri ve Marxist anlamda yabancılığa hakkında detaylı bilgi için bkz. Mandel ve Novack (1975).

sosyal ve siyasal kurama en önemli katkıları, marxizmle Heidegger fenomenolojisini sentez etmeye ilişkin bir girişim (*Contribution to a Phenomenology of Historical Materialism*, 1928), Hegel'in *oeuvre*'ünün (eserinin) kuramsal ve politik önemini yeniden incelenmesi (*Reason and Revolution*, 1941), birey ve toplum arasındaki ilişkinin Marx ve Freud'un sentezleriyle yeniden kurulması (*Eros and Civilisation*, 1955), endüstriyel kapitalizmin ve devlet sosyalizminin eleştirel bir çözümlemesi (*Soviet Marxism*, 1958; *One Dimensional Man*, 1964), bir baskı biçimi olarak modern bilimin kışkırtıcı bir değerlendirmesi ve yeni estetiğe ilişkin bir çerçevedir (*The Aesthetic Dimension*, 1978). Anderson'a göre (1982, 57), Marcuse "Amerika'da, sonunda, işçi sınıfının ileri kapitalizmle yapısal olarak "bütünleşmesi"nin, dolayısıyla sosyalist düşünce ile proletaryanın eylemi arasındaki uçurumun aşılmaçlığının teorisini yapmış, teori ile pratik arasında yirmilerin sonunda Almanya'da pratik alanında sessiz başlayan kopma, altmışların ortasında *Tek Boyutlu İnsan*'ın yayınlanmasıyla teori alanında da gürültülü bir şekilde ilan edilmiştir."

Marcuse, uygarlığın aşılması gerektiğini ve bunun mümkün olduğunu söylerken, bireysellik ve ussallığın toplumsal ve siyasal bütünleşmeyi sağlayan süreçler olduğuna inanan liberalizmle aynı noktadan yola çıksa da bu sürecin "ahlâklı kişiliğin oluşmasına yardımcı olduğu görüşüne karşı" olmakla ayrılır (Kettler, 1981, 20). Marcuse de diğer Frankfurt Okulu yazarları gibi, pozitivizme yönelik eleştirilerde bulunur, bunları başta 1936 tarihli *the concept of esense* adlı makalesinde dile getirir. Marcuse'ye göre, olguların pozitivist dünyası tek boyutludur (Lessnof, 1999, 43). Uygarlığın insanlığa sağladığı gelişme, insan duyarlılığının hiçleşmesi ve insanın, mantığının kölesi durumuna gelmesi pahasına gerçekleşmiştir. Bu durumda yeni uygarlık biçiminde iki yönü uzlaştırarak mantığı duyarlı kılmak gerekir. Bu uyumu sağlayacak en önemli etkinlik ise estetik'tir. Estetik, insanlara baskısız bir düzen örneği vermektedir, çünkü sanatta düzen güzelliştir, çalışma ise bir oyun biçimindedir. O halde, estetiksel işlevden yararlanarak uygarlığı yeniden tanımlamak olasıdır ve bu çabada insanın sanatsal etkinliği model olacaktır. Kapitalist endüstri toplumunda iş bölümü, bir yandan materyalist gelişmeyi sağlarken, bir yandan da insanın bütünlüğünü ve iç uyumunu yitirmesine yani yabancılaşmasına neden olur. Öte yandan, Freud'a göre uygarlık, içgüdülerin yöneldiği hazların bastırılması sayesinde gerçekleşmiştir. Uygur bir yaşamın önkoşulu olarak içgüdüsel isteklerin bastırılması gerekir. Ancak Schiller'e göre, Freud'un uygarlık felsefesi kötümserdir. Çünkü Freud'un görüşleri baskısız bir topluma ulaşmanın olanaksız olduğu sonucunu doğurmaktadır. Marcuse ise, bu kötümser uygarlık felsefesi ile Schiller'in umut verici estetik kuramını birleştirerek yabancılaşma olgusuna toplumbilim açısından yeni bir yorum getirir. Bu yorum kısaca sanatın ve sanatçının, yaşadığı dönemde siyasal, toplumsal ve felsefi görüşleri ve akımları dolaylı olarak yansıtması ve eleştirmesidir. Böylelikle Freud ve Schiller'den esinlenen Marcuse, Beşe'nin ifadesiyle (2004, 210) "kendi estetik kuramını yansıtmuş olur".

Marxist söylemin hassas noktası olarak düşünülen "birey" sorunsalını Freudyen bir perspektifle yanıtlamaya çalışan Marcuse, bu formülasyonu şu şekilde geliştirir: Marx, tinsel yıkıma yol açan aşırı çalışmanın, aşırı çalışmayı ortadan kaldıracak noktaya kadar, verimliliği geliştirmek için gerekli olduğunu söyler. Freud da uygarlığın gelişmesinin mutlak olarak insanın acı çekmesini içerdiğini savlamış olduğundan, bu uygunluk Marcuse'nin "Eros ve Uygarlık"ta (ki çokluk en önemli kitabı olarak değerlendirilir) Marx ve Freud'un kuramlarını birleştirmesine olanak sağlar. Freud, son yazılarında, insanın, Eros olarak adlandırdığı yaşam içgüdü ile ölüm içgüdü olarak bölünmüş belli miktarda "içgüdüsel enerji"ye sahip olduğunu tartışmış/kanıtlamaya çalışmıştır: İlkel insanın ihtiyaçlarını giderme ve uygarlaşma mücadelesi için gerekli olan ilk baskının (repression) yanı sıra, sınıflı toplumun yapısı eşitsizlikten ve tahakkümden doğan "artık-baskı"nın (surplus repression) birbirini izleyen tarihi biçimlerini yaratmıştır. Uygarlık, insanları haz arayışına yönelten yaşam içgüdüünün bastırılması ve arkasındaki içgüdüsel enerjinin çalışmaya çevrilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu baskı dışsal zorunluluk/gereksinim tarafından zorla kabul ettirilmiştir. Sonuçta uygarlık insanın yaşam içgüdülerinin bastırılmasına dayanmıştır ve Freud'a göre öyle de olmak zorundadır. Marcuse, tartışmaya buradan katılır. Kıtık koşullarında uygarlığın bastırılmaya dayanması gerektiğini kabul eder ama bu durumda bile bütün bastırılmaların doğal olmadığını (yani doğal kıtlıktan kaynaklanmadığını) ekler. Bazı baskıların toplumsal temelli olduğunu, diğer bir deyişle örgütlenme biçiminden kaynaklandığını savlar. Bu fazladan, "aşırı baskı" tarihte, yönetici sınıflar tarafından üreticilere zorla kabul ettirilmiştir. Oysa Marcuse, kıtlığın artık üstesinden gelindiğini ve bolluğun mümkün olduğunu söyler. Diğer bir deyişle var olan baskı, doğa değil ama toplum -ki yönetici sınıfın çıkarlarına uygun olarak kıtlığı yapay olarak sürdürür ve çoğu insanı yalın üretim aleti olmaya zorlar- tarafından zorla kabul ettirilmiştir. Özdevinim, tatsız aşırı çalışmanın yürürlükten kaldırılabilmesi ya da hiç değilse büyük ölçüde azaltılabileceği anlamına gelir; öyle ki insanın bastırılmış yaşam içgüdüleri özgürleştirilebilir ve haz dolu bir dünya kurulabilir. Son tahlilde, var olan sorunların kökeninde sistem vardır: kapitalist ya da Marcuse'ye göre ileri endüstriyel toplum...

3. Marcuse ve İleri Endüstriyel Toplumun Açmazları

“Teknik gelişimin bir belirtisi olarak, ileri endüstriyel toplumda, rahat, akla yakın, pürüzsüz, demokratik bir özgürlük hüküm sürer” (Marcuse, 1968, 27)

Marcuse’ye göre modern kapitalizm, faşizm kadar totaliterdir. Aradaki fark yalnızca şudur, o [modern kapitalizm], çalışan sınıfın yükselişine ket vurmak için teröre değil, “içgüdülerin bilimsel yönetimi”ne bel bağlar. Bunun anahtarı ise baskı uygulamayan bir bolluk toplumunu mümkün kılan ve kitlelerin verili sistemi kabullenmelerini, daha da ileri giderek verili sistemden tatmin olmalarını sağlayacak manipülasyon araçlarını da işlevselleştiren teknolojik gelişmedir.

İleri sanayi toplumu Marcuse’ye göre, insanların köleleştirildiği bir özgürlük toplumdur ve bu nedenle de yıkılması gereken bir toplumdur. Üretkenliği yok etmeye, özgürlüğü baskılanmaya (repression) dönüştüren yıkıcı bir ilerlemeye sahip sistem, nasıl oluyor da “yıkılmıyor”? İleri sanayi toplumunun hem neden yıkılmadığı hem de neden yıkılması gerektiği sorusuna cevap şudur: Yıkılmıyor, çünkü “demokratik” görünümü; yıkılması gerek, çünkü “totaliter”! (Şener, 2000, 141).

Yaşam kalitesinin artması ile gelen sisteme bağlılık Marcuse’ye göre, siyasetle bütünleşen sanayi toplumunun kaçınılmaz bir sonucudur ve bu toplumda reklam, endoktrinasyon, zayıflayan iktisadi planlama ile birlikte üretim temellerine etki eden bir almaşıktır. Marcuse’ye göre kapitalist toplum, “gerçek ihtiyaçları” karşılamazken, onun yerine getirdiği sahteleri ile insanları gönüllü köle durumuna getirir ve bireyleri “tüketici” olarak algılar.

Çağdaş kapitalizm gerçek libidinal kurtuluşun tam tersi yönde, kapitalizmin dayattığı ticari bir cinselliğin “baskıcı yüceltmezliği”ni (de-sublimation) gerçekleştirmiş ve erotik dürtülerin ayaklanmasını durdurup dondurmuştur. Ancak bu durum yalnızca kapitalist toplumlarda görülen bir gelişme olmaktan öte, Marcuse’nin Sovyet toplumunda da gözlemlediği bir durumdur. Marcuse’nin (1975, 133) “Sovyet bürokrasisi, bireysel çıkarların bireylerden ayrıldığı ve devlette toplandığı bir esasa indirgenmiş kalıp içinde, toplumsal çıkarı simgelemiş(tir)” diyerek eleştirdiği *Sovyet Marxizmi*’ni kapitalist toplumla karşılaştırarak şöyle der (1968, 85): “iki sistem de geç endüstrilemiş uygarlıkların ortak görüntülerini sunar. İnsanlar kitle iletişimi, eğlence endüstrisi ve eğitim ile düzenlenir.”

Marcuse, “Sovyet Marxizmi” adlı çalışmasında, ilk adımı Sovyet Marxizmini anlamak için atar, incelemesinde (1975, 16-17) “Leninizmden Stalinizme geçen gelişim ve ötesi(ni), temel dönemleri ve özellikleri içinde, sosyalist bir toplumun, kapitalist toplumdan sonra gelmeyip, kapitalist toplumla bir arada bulunduğu ve kapitalist toplumun varisi olmak yerine rakibi olduğu bir ‘kural dışı’ düzenin sonucu olarak” ele alır. Leninizm, Marxist kuram ve pratiğin özgül bir yorumudur ve Sovyet toplumunun Stalinist açıdan yeniden kuruluşu ise ‘Leninizm temeline oturtulmuş’tur (Marcuse, 1975, 20). Kaldı ki, sosyalizmi, “elektrifikasyon artı Sovyet iktidarı” olarak tanımlayan Lenin’in izinden giden Stalin’in hız verdiği “Sovyet sisteminin bekası için (Lenin’in) ön koşul olarak gördüğü ‘uygarlık’ programı” sonucunda gelişen “sosyalist üretim”, “bir yandan insan potansiyelini bastırır ve kısıtlarken, öte yandan maddî ve teknik potansiyeli arttırmaya devam etmiştir” (Marcuse, 1975, 86).

Stalinist (ve Leninist) formülasyonda bir toplumsal sistem olarak ele alınan ve kuruluşu bu düzeyde tanımlanan sosyalizm, Marcuse’de farklı bir anlama sahiptir. Leninist-Stalinist hatta Marxist kuramda komünizmin birinci evresine denk düşen ve henüz burjuva toplumunun dar ufkunun aşılmadığı bir dönem olarak tanımlanan sosyalizmde Marcuse bütün alanlarda “komünist” öğeler arayışındadır ve bu öğeleri haklı olarak bulamamaktadır.

Sanayileşmiş işçi sınıfının etkin hiçbir sosyalist potansiyeli olmadığını savunan bir teori ile en son seçeneğin partiye girmekten de politikada herhangi bir biçimde söz sahibi olmaktan da kaçınmak olduğunu belirten Marcuse, üretim cephesi üzerindeki vurgusuna uygun olarak, şunları öne sürer (1969, 59): “Toplumsal sistemin kökten dönüşümü, hâlâ, üretim sürecinin insan temelini oluşturan sınıfa dayanmaktadır. İleri kapitalist ülkelerde, bu endüstriyel işçi sınıfıdır.” Slater’ın yorumuyla (1989, 147), “yaygın kanının aksine, Marcuse hiçbir zaman bu temel konumundan sapmamıştır”. Ancak, özgür düşüncenin kalesi olarak üniversiteleri göstererek mal ve ürünlerin bolluğu ile uyuşturulan kitlelerin düşünsel ve tinsel bakımdan köle haline gelmesi sonucunda esas devrimci gücün proletaryadan ziyade, öğrenciler, aydınlar ve öteki marjinal guruplar olabileceğini de savlarına eklemiştir. Zira, Marcuse’ye göre

(1969, 86), *kendi içinde/kendiliğinden* devrimci olan çalışan sınıf, verili koşullarda *kendisi için* tutucu, hatta karşı-devrimci bir konuma yerleşmiştir. Bu, marksizmin "*kendiliğinden sınıf*" ve "*kendisi için sınıf*" sorunsalını yeniden ele alır. Marxizm, sınıfın henüz "*kendiliğinden sınıf*" olduğu durumu bir gerilik durumu olarak görmektedir. "*Kendisi için sınıf*" durumuna geçiş, çıkarları için savaşıma dar mesleki ve yerel alandan ulusal düzeyde ekonomik alana sıçradığı/evrimleştiği tarihsel evreye denk düşer. "*Kendisi için sınıf*" durumuna yükselmiş çalışan sınıf, bir adım ötesine, yani politika aşamasına geçebilecek midir? Kritik nokta, bu evrede çalışan sınıfın, "*kendisi için*" neyi uygun gördüğü ve istediğidir: Devrim mi, kapitalist düzen içindeki konumlanışı mı? Marcuse'ye göre çalışan sınıf, bugün, kendi çıkarlarını kapitalist sistemdeki yerini korumak ve sağlamlaştırmak olarak görmektedir.

Marcuse Karşıdevrim ve İsyân adlı kitabının Doğa ve Devrim başlıklı ikinci bölümünde ekolojik yıkımı dikkate alır ve bunu insanın evrensel özgürleşme sorunu çerçevesinde inceler. Marcuse'nin sözüyle (1991, 55), "Doğanın ihlalinin insanın ihlalinin daha da şiddetlendirdiği sömürgeci toplumlara karşı mücadelede doğanın bir müttefik olarak keşfi" yeni radikal hareketin özelliğidir. "Doğanın özgürleştirici güçlerinin ve bunların özgür bir toplumun yapılanmasındaki hayati rolünün keşfi, toplumun değişiminde yeni bir güç haline gelir." Doğa tarihin bir parçası ve insan tarihinin bir nesnesi haline gelmiştir ve doğa artık başlangıçtaki ham halinden uzaklaşmıştır. Ancak insanın sürekli karşılaştığı bu dönüştürülmüş doğa ya da doğanın özgürleştirilmesi teknoloji öncesine dönüş anlamına gelmez. Kaldı ki, Marcuse'nin belirttiği gibi (1991, 57), "İnsanı ve doğayı sömürünün hizmetindeki bilim ve teknolojinin yıkıcı kullanımından kurtarmak için teknolojik uygarlığın başarılarının kullanımını geliştirmek anlamına gelir... Doğanın özgürleştirilmesi, doğadaki yaşam arttırıcı güçlerin elde edilmesi, yani bitmez tükenmez rekabetçi hareketlerin içinde harcanmış bir hayata yabancı olan duyuşsal estetik niteliklerin elde edilmesidir: bunlar özgürlüğün yeni niteliklerinin nasıl olacağına dair bize fikir verirler."

Marcuse ekoloji hareketi ile insanın özgürleşmesi sorunu arasındaki somut bağın önemine dikkat çekerek ekolojik sistemin bozulmasına karşı çıkan hareketleri ve bu mücadeleyi açıkça politik bir mücadele olarak niteler. Doğanın ihlalinin kapitalist ekonomiden ayıramayacağını belirtirken bir uyarıda da bulunur (1991, 57): "Oysa aynı zamanda ekolojinin siyasi işlevi kolayca "nötralize" edilerek Düzen'in güzelleştirilmesine de hizmet edebilir." Marcuse özgürlük sorununu doğayla insan arasındaki ilişkide irdelerken sorunun çok boyutluluğuna vurgu yapar.

4. Marcuse'nin Yaklaşımında Özgürlük ve Dönüşüm

*Ve hiçbir dönüşüm görmesek de savaşımı sürdürmeliyiz.
Hala insan olarak yaşamak istiyorsak,
çalışmak ve mutlu olmak istiyorsak,
Direnmeliyiz... (Marcuse, 1969, 69).*

Özgürleşme, bir yandan insanlar arasında sömürü ve tahakküm ilişkilerini ortadan kaldıracak; bir yandan da insanın doğayı tahakküm altına almasına son vererek insanın iç doğasını da özgürleştirecektir. BU özgürleşme nihayetinde doğal ve toplumsal yaşamın estetik yeniden inşasını sağlayacak geniş kapsamlı bir devrim sorunudur.

Weber'i çağdaşlığın taşıdığı iç gerilimleri yanlış anlamakla suçlayan Marcuse, gerçekte ussallaştırma ve onu doğuran tarih güçleri arasında bir çelişki olduğunu ortaya koyar. Gerçekte ussallaştırma, kaynakların insani gereksinmelere göre sistematik olarak düzenlenmesini sağlayabilirken, kapitalizm sonsuz verimliliğin gereklerine zorla baş eğdirir ve doğa üzerinde yıkıcı bir egemenlik üretir. Ussallaştırma toplumsal çabanın zorlamasız biçimde eşgüdümü anlamını taşıyan "egemenliğin teknikleştirilmesi" umudunu verirken, kapitalizm dar bir egemen sınıfın çıkarı yönünde egemenliğe dayanmaktadır (Kettler, 1981, 26).

Marcuse'nin işaret ettiği üzere, bu açık ussallık, teknolojik kültürün ana *irrasyonallitesini* gizler. O'na göre ussallık, artık kendini kavrayamadığı için ve kültürün amacının, kendi güç ve varlığının ilerlemesini sağlama hâline geldiğini algılayamadığı için, ussal değildir. Çünkü teknolojik kültür tüm önemli soruları – insan kimdir?– insan kendi "gelişmesi" uğruna eğitime, anlaşmaya ve kontrol edilmeye ihtiyaç duyan doğal bir varlıktan daha fazla bir şey değildir diyerek yanıtlar. Böylece insan, diğer herhangi bir şey gibi kontrol edilmesi gereken bir meta hâline gelir. Gerçek özgürlük, toplumun sonsuz fonksiyonları için bir statü gibi bir şeyin kabulü hâline gelir (Zimmerman, 1979, 139).

Marcuse'ye göre devrim, yalnızca yürürlükteki bir meşruiyetin zor kullanılarak yadsınması değil, ama aynı zamanda eski rejimin yıkılmasından önce başlayan ve yeni bir düzen kurulana kadar iktidarı

elinde tutacak bir karşı rejimdir. Nasıl ki her iktidar “baş eğenler”in kimi gereksinmelerini karşılayarak kendisini belli bir usçuluk zırhına büründürüyorsa karşı rejim de bunu yapacaktır. Devrimin gereksinimlerini karşılayacaklar devrimi yapacak olanlardır elbette! Devrimi, “meşru biçimde kurulmuş bir rejimin ve anayasanın, siyasal olduğu kadar toplumsal yapıyı da dönüştürmeyi hedef alan toplumsal sınıf veya hareket tarafından alaşağı edilmesi” olarak ele alan Marcuse, Leninist “Öncücülüğü”n yerine yeni bir Öncücülük koymaktadır “hareket” sözüyle. Çünkü Marcuse’de “hareket” sözcüğü, anlam belirsizliği yaratacak biçimde hem devrimci olayları hem de devrimci birey, örgüt ve organlar için kullanılır. Gerçekte devrimci birey/örgüt/organı daha çok çağırıştırır. Marcuse’ye göre devrimci hareket hala doğum aşamasındadır. Ancak ortada genel bir irade, bir devrimci ethos ve amaçlı bir varlık olması durumunda “devrim hakkı” doğacaktır. Marcuse’nin Öncücülüğünün izi, devrim hakkının üç yönüne verdiği yanıtlarda bulunabilir. Toplumun elindeki kaynakların “özgürlük” ve “mutluluk”u büyük ölçüde geliştirecek ve üzerindeki baskıyı önemli ölçüde hafifletecek bir toplum düzeninin var olabileceğini kabul eden Marcuse, (proletaryanın sisteme boyun eğmiş ya da eklemelenmiş olması nedeniyle) devrimi yapabilecek etkin bir toplumsal güç bulamamakta ve devrim sorununu “devrimci ethos” sorununa, yani en azından iktidarı ele geçirebilecek gizil güce sahip bütünleşmiş bir hareketin var olup olmadığı sorununa bağlamaktadır. Bu bütünleşmiş hareketin öncelikli görevi eğitseldir: devrim için gerekli ethos’u sağlayacak olan görüş ve iradeyi sağlamaktır. Marcuse, egemen güçler tarafından baskı altında tutulan çoğunluğun iradesinin beklenerek devrime gidecek günümüz siyasal etkinliğinin ertelenmesinden yana değildir. “Bilgi ve duyarlılığı” olanlar, eylemleri insan kitlelerinden kavrayışsızlık ve düşmanlıkla karşılık görseler bile yollarına devam etmektedir. Marcuse’de var olan “seçkincilik” ve “eğitsel buyuruculuk” kavramları, bunun farklı ifadelendirilme biçimleridir.

Olağan anlamlarıyla toplumsal ve siyasal alanda yer alan “egemenlik”, Marcuse’de psikolojik alana kaydırılır; “egemenlik”, bireyler karşılıklı veya direnme yeteneklerini terk ettiklerinde tamamlanır. Marcuse’nin kuramında, “egemenlik” için ne bir “egemen”in ne de bir “baş eğen”in olma zorunluluğu yoktur, çünkü bunun için maddî gereksinimler sunan ve yaratan sürecin doğurduğu, komutlar, öneriler veya fırsatlar biçiminde ortaya çıkabilen taleplere göre, kişinin içgüdülerinin uyarlanması yeterlidir. Marcuse (1995, 20), “egemenlik, insanlar, doğa veya nesnelere tarafından uygulanabildiği gibi, içsel de olabilir, yani bireyler tarafından kendi üzerinde uygulanabilir” diyerek, egemenliği bireyler arasındaki ilişkilerde değil, bireylere ilişkin bir durum olarak ele alır.

5. Marcuse’nin “İyi Düzen” Kuramı

Marcuse’nin kuramlaştırmalarının büyük bir bölümü, “eleştirel kuram”ın rolü üzerindedir; üstelik kuramın aracının (çalışan sınıf) devrimci olmadığı (ya da onun inancına göre, artık olmadığı) bir dönemde. Onun görüşüne göre, taraftarları, ütopyacı olarak görünme anlamına gelse bile alternatif bir toplum düşüncesini canlı tutmalıdırlar.

Marcuse’ye göre, “iyi düzen” her şeyden önce insanları mutlu eden düzendir ve mutluluk, içgüdülerin devrimsel bir biçimde yeniden yapılaşması temeli üzerindedir. Kettler’in ifadesiyle (1981, 35), Marcuse’nin düşüncesinde egemenliğin mantığı yerini doyum istemine bırakmalıdır. Toplumun elindeki kaynakların “özgürlük” ve “mutluluk”u büyük ölçüde geliştirecek ve üzerindeki baskıyı önemli ölçüde hafifletecek bir toplum düzeninin var olabileceğini kabul eden Marcuse, böylesi bir düzenin bütün bireylerin gereksinimlerini karşılayabileceğine inanır.

Anderson’a göre (1985, 138), Marcuse insanın doğasındaki ütöpik kurtuluş potansiyelini, sırf bu potansiyeli gerçekliğin bir eğilimi olarak daha güçlü bir biçimde yadsıyabilmek ve işçi sınıfının varlığını belki de kapitalizm içinde eriyip geçmişe karıştığı sonucuna varabilmek için kullanır. 68 hareketinin de etkisiyle Marcuse, insanın içgüdüsel doğasının özgürleşmesini, Eros ve Uygarlık adlı eserinde ayrıntılı olarak işler. Marcuse’ye göre tarih boyunca baskı ve sömürünün çeşitli biçimlerini üretmiş olan toplum, modern kapitalist aşamada bu baskıları ortadan kaldıracak olanakları da üretme potansiyelini taşır.

Teknolojiye özel bir önem atfeden ve onda ussallığın temelini bulan Marcuse, uygarlığın bu ussallığı usdışıcılığa dönüştürdüğünü ve böylece bireyin ve toplumun özgürleşmesini engellediğini düşünür. Teknoloji ise bir alternatif oluşturmak yerine, yarattığı bolluk ile kapitalizmin proletaryayı ayrı sömürülen bir sınıf olarak taşıdığı tüm bilinçliliğini yitirdiği tek yapı bir toplumsal baskı ve uzlaşma düzeniyle bütünleştirilmesine yaramıştır (Marcuse, 1968, 60-78). Oysa Marcuse’ye göre (1995, 35-37), “bolluk sosyalizmi” dönemini açan ileri kapitalizmin teknolojik zenginliği, aşırı-baskıya son verilmesini mümkün kılar. Böyle bir dünyada yabancılaşmış emeğin kısıtlanmasına son verildiğinde haz ilkesi dış dünyanın gerçekliğiyle uzlaşacaktır. Yeni bir toplumun kuruluşunu araştıran Marcuse’nin bulduğu panzehir yaşama

sanatının organı olan “teknik”tir. Benzer biçimde, sistematik bir tutumla “gerçekliğin bir biçimi olan sanat”ın toplumsal dünyanın kendi nesnel düzenine son şeklini vereceğini kaydederek özgür bir toplumun temel kategorisinin anahtarı olarak estetiği göstermiştir.

Marcuse’nin “Essay on Liberation” adlı çalışması işte bu “bastırılmamış” toplum olarak tanımladığı toplumun ortaya çıkış koşullarını tanımlamaya yönelik eleştirel bir çabadır. Yine de bu toplumun nasıl kurulacağına ilişkin bir program sunamamıştır. Bunu bildiğinden olsa gerek son bölümde Marcuse (1969, 90), “Hâlâ ‘kesin seçenek’in belirtilmesi istemiyle yüzleşmek sözkonusu... Yeni toplumun özgül kurum ve ilişkilerinin ayrıntılı bir tasarımını soran bir istem anlamsızdır; bunlar a priori belirlenemez, yeni toplum geliştikçe deneme ve yanılmayla gelişirler” demektedir.

Sonuç

Farklı siyasal düşünürlerin yaklaşımlarını sentezleyerek yeni kuramlar geliştiren Marcuse, ileri sanayi toplumunun en önemli eleştirmenlerinden biri olmuştur. Bireye verdiği önemden başka teknoloji ve sanat vurguları ile düşünüşe yenilik getirmiş, politik olana bu alanları da dâhil ederek politikanın kapsamını genişletmiştir. Dolayısıyla, kapitalizmin olduğu kadar reel sosyalizmin de eleştirilerini yapan, getirdiği yenilikler ve kullandığı araçlarla çağını aşarak günümüzde de okunmaya ve düşünmeye değer bir teorisyen olarak değerlendirilmelidir.

Kapitalizmi eleştirel bir şekilde ele alan Marcuse, liberalizmi kapitalizmin rekabetçi döneminin, faşizmi ise tekelci döneminin ideolojisi olarak tanımlar. Liberalizm ile faşizm arasında kurduğu bu ilişki onu dönemin diğer düşünürlerinden ayırmaktadır. Kapitalizmin meta ve hizmet bolluğu sunarak insanları benliğine yabancılaştırdığını ve köleleşmelerine neden olduğunu belirten Marcuse, sanayi toplumunun bu dayatmalarından kurtulmanın yolunu ise eleştirel bilinçte aramıştır. Marxizm’i Hegelci diyalektik perspektifinden yeniden yorumlayan Marcuse, diyalektik düşüncenin eleştirel yöntemini temel alarak tek-boyutlu bir düşünüşe yol açan pozitivist indirgemeciliği, dogmatik ve despotik nitelikli bilimselliği eleştirmektedir.

Marcuse’nin yaklaşımında dikkate değer en önemli nokta çok boyutlu düşünüş imkânları sunmasıdır. Örneğin, Tek Boyutlu İnsan adlı eserinin giriş bölümünde ileri sanayi toplumunu, gelecekteki niteliksel değişimleri kontrol edebilecek bir yapıda gördüğünü ancak bu durumu tersine çevirebilecek eğilim ve güçlerin de mevcut olduğunu belirterek insanın özgürleşme imkânlarına da sahip olabildiğinin altını çizmektedir. Marcuse’nin siyaset felsefesine sunduğu en önemli katkı da tam bu noktada ortaya çıkar. O’nun özgürleşme üzerine kurguladığı yaklaşıma bakıldığında klasik özgürlük kuramcılarında oldukça farklı bir noktada konumlandığını görürüz. Marcuse’ye göre ileri sanayi toplumunda politik açıdan özgür olabilmek, verili politik sistemden kurtulabilmek; ekonomik özgürlük ise verili ekonomik sistemden kurtulabilmekle ancak mümkün olabilir. Dolayısıyla Marcuse, bireysel özgürlüğün ancak bireyi kuşatan verili durumların dışına çıkılmasıyla mümkün olabileceğini belirtmektedir. Marcuse, ileri sanayi toplumunda, bir yandan modern toplumu kuşatan tahakkümlerden bahsederken bir yandan da bu tahakkümlerden kurtularak özgürleşme imkânlarından söz etmektedir. Bu noktada Marcuse’nin en önemli kaygısı bu değişimi sağlayacak dinamiklerin varlığı konusundaki şüpheli tavrıdır. Marcuse’ye getirilen en önemli eleştiriler de genellikle bu noktada yoğunlaşmış ve onun bu karamsar tavrı eleştirilmiştir. Her ne kadar bu noktada karamsar bir tavır ortaya koymuşsa da Marcuse’yi bu derece önemli kılan nokta, modern toplumların karşılaştığı sorunları erken sayılabilecek bir dönemde fark ederek sistematik bir analize ve kuramsallaştırmaya tabi tutabilmiş olmasıdır. Klasik siyaset biliminin özgürlük, doğa, düzen, iktidar gibi kavram ve yaklaşımlarına yüklediği alternatif ve özgün anlamlarla eleştirel düşüncenin de temellenmesine yadsınamaz katkılar sunmuştur.

KAYNAKÇA

- Adorno, T. W. (1973). *Negative Dialectics*. New York: Continuum.
- Anderson, P. (1982). *Batı’da Sol Düşünce*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Beşe, A. (2004). Yabancılaşma: Düş, Gerçeklik, Yanılsama. *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 33, s. 205-213.
- Bottomore, T. (1993). *Marxist Düşünce Sözlüğü*. İstanbul: İletişim.
- Spiegel, Der (1969). Interview with Marcuse. *Australian Left Review*, 1(22), s. 36-47.
- Farr, A. (2020). Herbert Marcuse. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/marcuse/>> (29.11.2020).
- Habermas, J. (1980). Psychic Thermidor and the Rebirth of Rebellious Subjectivity. *Berkeley Journal of Sociology*, Vol. 24/25, s. 1-12.

- Horkheimer, M. (1994). *Akıl Tutulması*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Jay, M. (1973). *The Dialectical Imagination, A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research*. Canada: Little Brown and Company.
- Koçak, O. (1994). Önsöz, Max Horkheimer. *Akıl Tutulması*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kettler, D. (1981). *Yabancılaşma ve Olumsuzluk*. Çev. Güner Öztuna, Aktaran, Orhan Hançerlioğlu, *Çağdaş Siyaset Felsefecileri*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Lessnof, M. (1999). *Political Philosophers of the Twentieth Century*. London: Wiley-Blackwell Publishers.
- Mandel, E. ve Novack, G. (1975). *Marksist Yabancılaşma Kuramı*. İstanbul: Yücel Yayınları.
- Marcuse, H. (1968), *Tek Boyutlu İnsan*. İstanbul: May Yayınları.
- Marcuse, H. (1969). *An Essay on Liberation*. <https://www.marxists.org/reference/archive/marcuse/works/1969/essay-liberation.htm> (20.11.2020).
- Marcuse, H. (1972). *A Study on Authority. Studies in Critical Philosophy*, London: NBL.
- Marcuse, H. (1975). *Sovyet Marxizmi*. İstanbul: May Yayınları.
- Marcuse, H. (1991). *Karşıdevrim ve İsyân*. İstanbul: Ara Yay.
- Marcuse, H. (1995). *Eros ve Uygarlık*. İstanbul: İdea Yayınevi.
- Slater, P. (1989). *Frankfurt Okulu Kökeni ve Önemi*. İstanbul: BFS Yayınları.
- Şener, H. E. (2000). Marcuse: İleri Sanayi Toplumunun Bir Eleştirisi I. *Demokrasi Kuşatı için Girişim*, Cilt I, No. 3-4, s. 141-151.
- Zimmerman, M. (1979). *Teknolojik Kültür ve Felsefenin Sonu. Research in Philosophy & Technology*, Volume 2, JAI Press Inc., s. 137-145, <http://www20.uludag.edu.tr/~felsefe/kaygi/dergi002/3-4.pdf> (15.11.2020).